

М. Г. Твори: У 2 т. / Микола Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 925 с. 14. *Хрестоматія* нової української літератури / упоряд. М. Плевако. – Харків, 1923. Т. 2. – 640 с. 15. *Шерех Ю.* Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія / Юрій Шерех. – К. : Дніпро, 1993. – 347 с.

**Володимир Поліщук,
д. філол. наук, проф.**

ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ ПРО ПЕТРА ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО, РАННІЙ РОМАНТИЗМ І СТИЛЬОВІ ШУКАННЯ ПЕРШИХ КЛАСИКІВ

У статті аналізуються погляди П.Филиповича на український, російський і західноєвропейський романтизм, а також оцінка вченим особливостей розвитку української літератури перших десятиліть ХІХ століття.

Ключові слова: романтизм, порівняльне літературознавство, творчість П.Гулака-Артемовського.

В статье анализируются взгляды П.Филиповича на украинский, русский и западноевропейский романтизм, а также оценка ученым особенностей развития украинской литературы первых десятилетий ХІХ века.

Ключевые слова: романтизм, сравнительное литературоведение, творчество П.Гулака-Артемовского.

This article analyzes P.Fylypovych's views in Ukrainian, Russian and Western European romanticism, and scientist's estimation of Ukrainian literature features characteristics of the first decades of the ХІХ century.

Keywords: romanticism, comparative literature, P.Hulak-Artemowskij's creation.

Павло Филипovich, талановитий письменник і вчений, був одним із найсумлінніших дослідників раннього українського романтизму, залишив цілу низку вдумливих розвідок відповідного змісту («До історії раннього українського романтизму», «Шевченко і романтизм», «До студіювання Шевченка та його доби», «Шевченко і Гребінка», «Українська стихія у творчості Гоголя» та ін.), розглядаючи явище раннього українського романтизму в органічній сув'язі з романтичними тенденціями в російській та західноєвропейських літературах. Якоїсь бодай невеликої окремої статті про П.Гулака-Артемовського П.Филипович не написав, але в інших його студіях, у т.ч. й названих вище, ім'я одного з перших класиків нового українського письменства фігурує доволі часто. Та це і природно, бо, по-перше, П.Гулак-Артемовський відігравав таки ж помітну роль у літературному житті України першої половини ХІХ ст., а по-друге, П.Филипович був дуже глибоким знавцем джерельної бази того часу, спеціально студіював її, а також був уважним обсерватором усього тогочасного літературного життя. Зосереджений спочатку на студіюваннях передпушкінської та пушкінської пори в російській літературі, П.Филипович згодом (після 1917 р.) зосередив свій аналітичний погляд на паралельній тому часові творчості українських авторів, серед яких був і П.Гулак-Артемовський.

Треба зауважити, що П.Филипович як літературознавець і критик був дуже стриманим в оціночних емоціях, строгим і принциповим (правда, до певного часу, про що нижче), безперечно віддавав перевагу фактам над емоціями.

Оцей його сухувато-колючий аналітизм виявився і в деяких судженнях, одним із фігурантів яких був Петро Гулак-Артемівський. Скажімо, Павло Филипович без усякого пієтету й захоплення, як це траплялося неодноразово до нього й після нього, поглянув на перші десятиліття становлення нової української літератури, започаткованої І.Котляревським, а вслід за ним П.Гулаком-Артемівським, Квіткою та ін. Учений, звісно, не піддавав сумніву фундаментальну значимість появи в нашому письменстві «Енеїди», «Пана та собаки», «Марусі», він просто уважніше і прискіпливіше вглянувся в літературний контекст і літературний часопростір перших десятиліть ХІХ ст., в той час, який прийнято було називати часом українського літературного відродження, вглянувся і констатував: «Тільки українська література, про відродження якої після 1798 р. так охоче, іноді з великим навіть запалом, пишуть наші критики та історики літератури, дуже поволі розвивалася, занадто вузькими шляхами йшла, несміливим голосом доводила своє право на існування. Яке ж це справді «відродження», коли після «Енеїди» (що мала значний успіх) тільки через десятиліття, року 1807-го, в журналі «Вестник Европы» з'явився новий твір – українською мовою та в старій манері..., коли в дальші десятиліття теж можемо назвати лише окремі нечисленні твори кількох письменників, що часто й не друкують своїх спроб, не вірять і в свої сили, і – головне – в придатність самої мови української для широкого літературного вжитку [1, 10-11]». Якраз серед тих «кількох письменників» літературознавець називає й П.Гулака-Артемівського, більше того – на його прикладі базує свій присуд: «Друкуючи року 1827-го (через тридцять літ після виходу «Енеїди») «Рибалку» Гулака-Артемівського – переробку з Гете, Каченовський, редактор «Вестника Европы», прихильник українського слова, просив у передмові «снисхождения к наречию многочисленных однородцев, соотечественников и сограждан наших»: зазначав, що сам автор (тобто – П.Гулак-Артемівський. – В.П.) у листі до редактора називає українську мову «языком почти уже забытым мною» і нерішуче ставиться до її можливостей, і «между прочим, и по влечению любопытства захотел он попробовать, нельзя ли на малороссийском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от Енеиды Котляревского и от других с тою же целью написанных стихотворений [1, 11]». Зауважимо на цій вельми цікавій цитаті, до останніх рядків якої повернемося пізніше, а про згадані в ній «нерішучість» і «влечення любопытства» П.Гулака-Артемівського скажемо тут.

Обов'язково треба зауважити й на тому, що дуже відчутну жорсткість оцінок, даних П.Филиповичем першим класикам нової української літератури, можна й варто пояснювати тим, що їх він оприлюднює в статті «Поет огненного слова», присвяченій Т.Шевченку. Цілком природно, що особистісна соціально-психологічна, а тим паче соціально-політична

інертність перших класиків різко контрастувала з відомою принциповістю чи й радикалізмом відповідних Шевченкових позицій. Саме звідси такий Филиповичів критицизм щодо попередників Т.Шевченка: «Якого-небудь реформаторства, вогню ідеї, зворушенню духовного немає в згаданих письменників. Особливо визначається їхній консерватизм політичний: трудно знайти і в російській літературі таких вірних слуг «Білого царя», як Котляревський, Гулак-Артемівський, Митлинський... Особливо помітно виступає духовний консерватизм попередників Шевченка, коли згадаєш, що в Росії, в границях якої розвивалась українська література, письменники-дворяни – Радищев, Грибоедов, Пушкін, Рилєєв, Лермонтов – борються з оточенням, протестують, горять, гинуть [1, 12]»

Як бачимо, П.Филипович вдається і до облюбованої порівняльної методи задля увиразнення власних суджень. Він і далі розгортає цитовану вище думку, додаючи вже й певну літературознавчу семантику: «А в нас провінціально-буржуазний побут, родинне життя, обивательське оточення цілком задовольняли і «батька української літератури», і його наступників, особливо тих, що утворили так звану котляревщину... Анекдот, веселе або ідилічно-плачливе оповідання – не «холодне» і не «гаряче», а «тепле» – ось що найбільше улюбили ці письменники, «творці» нової української літератури. Прагнення подвигу, бажання дійсно відродити свою літературу, піднести її на рівень вселюдськості в них не знайдемо. Коли студіюєш Котляревського, Квітку, Гулака-Артемівського та інших, то ясно бачиш також, що головним стимулом їхньої творчості, спокійної і самовдоволеної, було не дійсне національне почуття, не виразне відчуття слова – головного нерва духовного життя народу, а почуття своєї етнографічної окремішності від великоруської народності... [1, 12]». Далі П.Филипович відзначає також і певну «вторинну» реакцію українських письменників (передовсім І.Котляревського) на з'яву відповідних за жанром чи тематикою творів у російській літературі. Присуди, як бачимо, справді вельми жорсткі, але, треба визнати, мотивовані, особливо ж беручи до уваги проекцію на Шевченка.

Аби не розривати в цій розвідці «тему проекцій» творчості перших класиків української літератури на постать і творчість Т.Шевченка, розглянемо тут ще одну працю П.Филиповича – «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою», опублікованою 1934 р. Означення часу написання й публікування статті зовсім не випадкове, бо ж її писав уже «не той» П.Филипович, який писав у 1920-х роках. Заляканий більшовицьким режимом, заляканий репресіями щодо тих же побратимів-неокласиків, заляканий фальшивим процесом «СВУ», це вже був не вдумливий, глибоко фаховий і науково принциповий літературознавець, а зацькований обиватель, безпринципний у науковому й суто людському сенсі реалізатор вульгарно-соціологічного, «марксівського» літературознавства. Це вже була трагічна постать людини-вченого, яка на позір відмовилася від своїх же сповідуваних наукових позицій, один із «галілеїв» у нашій літературі тоталітарної доби.

Однак ж повернемося до названої статті. Навіть із її заголовка можна зрозуміти, що мовиться в ній про Т.Шевченка, який нібито боровся з «українською дворянсько-поміщицькою літературою», тобто з літературою своїх попередників і сучасників, серед яких неодноразово називається й П.Гулак-Артемівський. Вістря своїх видимо вульгаризаторських критичних суджень П.Филипович спрямовує проти вже на той час засудженого режимом академіка С.Єфремова, свого донедавного старшого товариша, соратника-шевченкознавця і близького земляка. Узявши за точку опори Шевченкову передмову до його ж невиданого т.зв. «Чигиринського Кобзаря» 1847 р., в якому Тарас Григорович доволі різко висловлюється про своїх літературних попередників, у т.ч. й про П.Гулака-Артемівського, який, мовляв, «у пани пошився», П.Филипович підводить під ті емоційні Шевченкові оцінки «класову» методологію й відповідно трактує постаті перших класиків нібито Шевченковим словом: «На початку своєї творчої роботи Шевченко виступав з поезією «На вічну пам'ять Котляревському», звертався з віршованим посланієм до Квітки-Основ'яненка, і в листі до останнього в грудні 1841 р., писав: «Спасибі вам і панові Артемівському за ласкаве слово. І спасибі всім тим, хто пише по-нашому або про наше». Тепер, – веде далі П.Филипович – в другій половині 40-х років, Шевченко виразно усвідомлює, що представники української поміщицької літератури пишуть не про «наше» і не «по-нашому», хоч і беруть матеріал для своїх творів нібито з народного життя [1, 151]». За тими ж судженнями П.Филиповича, Т.Шевченко досить скоро «прозрів» у своєму ставленні до попередників, перестав лити «сльози замилювання» над їхніми творами, та ж «Енеїда» стала для Шевченка, мовляв, «витвором ворожого класу». «Такий присуд, – нотує П.Филипович, – виходить з цієї системи думок, що сформувались у Шевченка в добу «трьох літ», він тісно поєднаний ідеологічно з такого ж роду висловлюваннями (в тій самій передмові) про Гулака-Артемівського, Квітку та ін., і треба рішуче руйнувати всякі концепції, що вихолощують в цитованих Шевченкових словах (про перших класиків – В.П.) класову суть і тлумачать їх як щось нав'язане сторонніми впливами й скороминуше [1, 151]». Можна нанизувати ще кілька схожих або й різкіші вульгарно-соціологічних міркувань літературознавця, в яких раз-по-раз фігурує і П.Гулак-Артемівський, але чи варто. І так зрозуміло, що аналізована стаття П.Филиповича цілком ситуативна, не без цілком зрозумілої кон'юнктури, і вона зовсім штучно викривляє справжнє наукове розуміння П.Филиповичем місця й ролі в українській літературі її перших класиків, у т.ч. П.Гулака-Артемівського, як і видимо спотворює суть Шевченкової еволюції в його ставленні до попередників. Справді, після «трьох літ» і прихильності до кирило-мефодіївців Шевченко «іншими очима» поглянув на спадщину Котляревського, Квітки, Гулака-Артемівського й інших, але той погляд був зовсім не такий, яким його виставляв П.Филипович. Утім, це вже тема не для цієї розвідки.

Повернемося, однак, до «справжнього» П.Филиповича й до його справді наукових суджень про П.Гулака-Артемівського, про його місце й роль в історії українського письменства.

Добрий знавець європейського та російського літературного романтизму, П.Филипович не тільки погоджується з думкою про те, що перші паростки романтизму в українському письменстві зростив саме П.Гулак-Артемівський, а й глибше розкриває процес прищеплення цього явища на український літературний ґрунт. «Мені здається, перш за все, – пише вчений, – що поволі й обережно засвоювали українські автори нові течії європейського письменства, брали лише те, для чого був свій ґрунт в ту добу, добу відродження українського слова... Як про перший крок романтизму в українській літературі звичайно говорять про «Рибалку» Гулака-Артемівського (1827), баладу, перекладену з Гете [1, 63]». А далі П.Филипович цитує вже й нами цитований вище лист Гулака-Артемівського до редактора «Вестника Европы», де звертається увага й на використані Петром Петровичем при перекладі згаданої балади «малоросійські» пісні, певну їх стилістику. «Чудна, здавалося б на перший погляд, картина, – ще далі нотує вчений, – поет дає переклад європейського романтичного твору, а доводячи, що цей переклад можна зробити, посилається на українські народні жіночі пісні [1, 63]». Аргументуючи свої спостереження, П.Филипович стисло аналізує словесно-образну палітру балади «Рибалка», вказує на її своєрідність порівняно з німецьким і російським (Жуковський) варіантами цього сюжету, на стилетворчу функцію слововживань, зокрема й вигуків: «Ці вигуки, характерні для народних казок, «Енеїди» Котляревського, Квітчиних оповідань з народного побуту, надають баладі Гулака-Артемівського більше жвавості, конкретності, народного реалізму... Вигуки зустрічаються в бурлескних творах самого Гулака-Артемівського, що від них він хотів відійти в «Рибалці», але одним з словесних елементів їхніх скористався в перекладі і зробив і свій твір живішим, органічнішим. Пестливими ж словесними елементами пісні скористався він (Гулак-Артемівський. – В.П.) для цього... цілком свідомо. Таким чином перша спроба пересадити романтику в українську поезію була тому вдала, що знайдений був свій ґрунт, на який можна було пересаджувати, – і на цьому ґрунті народної поезії, народної творчості виросла квітка, відмінна від німецької – простіша, живіша, ніжніша, навіть інше слово тут можна вжити – сентиментальніша... [1, 63]». П.Филипович зазначає, що романтичний «баладний почин» П.Гулака-Артемівського швидко підхопили інші українські автори, зокрема Л.Боровиковський, а згодом і Т.Шевченко, причому останній, як зазначає літературознавець, «висловлював думки, подібні до цитованих думок Гулака-Артемівського [1, 64]». Тут малися на увазі судження обох класиків про роль у літературі народної пісні.

Певно, можна сказати, що П.Филипович бачив П.Гулака-Артемівського й тим, хто, можливо, й непослідовно, але все ж свідомо брався за подолання явища «котляревщини» в нашому письменстві. Про це може свідчити й

цитоване вище твердження про бажання П.Гулака-Артемовського відійти в «Рибалці» від бурлеску. Ще ширше розгортає літературознавець цю тезу в статті «До історії українського романтизму» (1924) [див.: 2]. Реагуючи на працю М.Зерова «Нове українське письменство», П.Филипович не в усьому згоджується з автором нариса, котрий відносить ряд сучасників-наступників І.Котляревського до кола його наслідувачів («котляревщина»), у т.ч. й П.Гулака-Артемовського, у т.ч. не тільки в жанрі травестійної поеми, а й в інших жанрах (байка, ода, послання, «писулька»...). Павло Петрович сподівався, що в розвиток своєї праці М.Зеров «зверне належну увагу на перші кроки нової, відмінної від Котляревського літературної манери... [2, 68-69]». Сам же П.Филипович зауважує, що «Безперечно, ще в 20-30-х роках 19 століття поруч з міцним виливом «Енеїди» помітимо і виразний протест проти стилю Котляревського, і свідомі спроби дати щось інше [2, 69]». Таким першим свідомим шукачем нових літературних шляхів учений називає П.Гулака-Артемовського з його «Рибалкою» і «свідомим бажанням обминути Котляревського [2, 69]». І зовсім цікаве резюме з цих суджень про П.Гулака-Артемовського: «...письменник (хоч і мало продуктивний, не темпераментний) поруч з наслідуванням традицій (Гулак-Артемовський безумовно найвидатніший представник школи Котляревського) вже в середині 20-х років прямує до інших джерел – до народної пісні (своєї) і балади (чужої) [2, 69-70]». У цій же своїй статті П.Филипович указує, що вслід за П.Гулаком-Артемовським нові літературні шляхи, тобто не-травестійні, не-бурлескні, стали шукати і Квітка, і Гребінка, пишучи і «з певним ухилом в бік літературних традицій інших народів [2, 75]».

Іще ширші міркування щодо царини стилю (стилів) у початковому періоді розвитку нової української літератури П.Филипович розгортає в розвідці «Українська стихія в творчості Гоголя» (1927). Він пише про «етнографічно-побутовий напрямок Котляревського та його наступників», про «сентиментально-романтичний напрямок, що виявився в захопленні народною ліричною піснею», і про «романтичний напрямок, що культивував тоді в українському письменстві переважно баладу фантастично-казкову...» [див.: 2, 475-476]. Вельми показово, що в контексті розгляду кожного з названих напрямів фігурує П.Гулак-Артемовський із тим чи іншим своїм твором.

Утім, не тільки царинною стилю актуальна в контексті цієї розвідки стаття П.Филиповича «Українська стихія в творчості Гоголя». Не менш цікавими й цінними є спостереження вченого над тим, як виявився вплив П.Гулака-Артемовського на творчість українсько-російського геніального письменника – Гоголя. Те, що такий вплив був і що Микола Гоголь був добре обізнаний із творами П.Гулака-Артемовського, П.Филипович аргументує епіграфами з творів «харківського романтика» у деяких творах М.Гоголя [див.: 2, 466], а також іншими запозиченнями: «Виразно позначився на творах Гоголя вплив Гулака-Артемовського. До XII розділу «Сорочинського ярмарку» дано епіграф з «Пана та собаки», що позначився і на тому епізоді розділу, де «оба кума прийнялись всхльпувати навзрід». М.І.Петров зазначав

уже, – продовжує П.Филипович, – що наймення сварливого подружжя в цьому оповіданні взято з байки Гулака-Артемовського «Солопій і Хівря». В.В.Гіппіус (гоголезнавець. – В.П.) висловив думку, що мотив продажу душі чортові («Згублена грамота») можна виводити «не тільки з Гете та Жуковського, а й з балади Гулака-Артемовського «Твордовський»... Треба цю баладу Гулака-Артемовського згадати й у зв'язку з образом чорта в «Ночі проти Різдва»... [2; 470, 471]».

Павло Филипович аргументовано знаходить і видимі типологічні паралелі «від» П.Гулака-Артемовського «до» М.Гоголя «на вироблення розповідної манери Гоголевої» у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки». Зокрема, Гоголева передмова до «Вечорів» «являє собою типовий зразок живої «усної» розповіді з різноманітними артикуляційними рухами, і веде свою генезу не лише від усної словесності – анекдоту, казки і т.ін., а й від «післямов» Гулака-Артемовського до своїх творів, друкованих в харківському журналі «Украинский вестник» (1818-1819)... [2, 473]». Тут називаються «писульки» Гулака-Артемовського до «Солопія та Хіврі», «Пана та собаки», «Дещо про того Гараська». «Розповідна проза Гулака-Артемовського, – стверджує П.Филипович, – допомогла Гоголеві виробляти свої стилістичні засоби... [2, 475]». Учений тут наводить розлогі цитати з «писульок» харківського професора.

У деяких інших працях П.Филиповича натрапляємо на цікаві інформаційно-аналітичні «зернинки» стосовно П.Гулака-Артемовського та окремих його творів. Скажімо, в розлогій статті «Відгуки Бюргерової «Ленори» в українській літературі» її автор веде мову про певну «українізацію» деяких перекладів згаданого твору і першість Гулака-Артемовського в такій практиці (мовиться про «українізацію» в дусі котляревщини – бурлескно-травестійну) [див.: 2; 64, 85]. У нарисі «Соціальне обличчя українського читача 30-40-х рр. ХІХ ст.» П.Филипович цитує слова одного з учасників похорону П.Гулака-Артемовського, за якими (тобто словами) в 20-30-х рр. «сановные государственные люди, как Репнин, Паскевич и многие другие услаждали свои досуги» творами Гулака-Артемовського [див.: 3, 20-21]. У тому ж нарисі його автор пише про сильне враження, яке справив Шевченків «Кобзар» на сучасників, серед яких називається й П.Гулак-Артемовський...

Отже, навіть попри відсутність окремих розвідок про П.Гулака-Артемовського, П.Филипович у різних своїх публікаціях зумів означити ряд вельми посутніх думок про одного з перших класиків нової української літератури.

1. *Филипович П.* Шевченкознавчі студії. – Черкаси, 2002. – 220 с. 2. *Филипович П.* Літературознавчі студії. Компаративістика. – Статті, рецензії. – Упорядн. В.Поліщук. – Черкаси, 2008. – 644 с. 3. *Филипович П.* Літературно-критичні статті. – К., 1991. – 192 с.